

tuk hatását a pædagogiai gyakorlatra, s láttuk hatását a pædagogiai elméletre.

A pædagogiai gyakorlatban e hatás egyrészt az u. n. social-pædagogiai intézmények létesítésében mutatkozott, másrészt abban a törekvésben, hogy a socialis felfogás az iskolába bevitessék, vagy az iskola attól megóvassék.

A pædagogia gyakorlatában csak az első részt helyeselhetjük.

A pædagogia elméletében is két irányban mutatkozik e hatás: egyrészt utopisztikus rendszerek fölállításában, minő a Comte-é; másrészt a pædagogiai elméletnek egyoldalú felfogásában. Ez az egyoldalú felfogás az, mely magát helytelenül nevezi socialpædagiának, s melynek mint tudományos elméletnek jogosultsága nincs.

A tudomány feladata az igazságot meglátni. Az igazságot pedig nem látjuk helyesen, ha akár az individualizmus, akár a socializmus szemüvegén át nézzük. Helyesen mondja Herbart,¹ hogy a tudomány ne legyen szemüveg, hanem szem, még pedig a legjobb szem, melylyel az ember a dolgokat vizsgálhatja.

WESZELY ÖDÖN.

ESZMÉK A FILOZÓFIA GIMNÁZIUMI TANÍTÁSÁNAK MÓDSZERÉHEZ.

A gimnáziumi tantervhez kiadott legújabb utasítások a filozófia tanításáról általában úgy intézkednek, hogy abban használjuk fel első sorban azt a tananyagot, mely a gimnáziumi tanításban helyet foglal. A kivánság épületes és megszívlelésre méltó, jóllehet eddig megjelent filozófiai tankönyvek alig, illetőleg csak kis mértékben felelnek meg neki, sőt több tekintetben — mint alább jelezni fogom — ellent is mondanak annak, a mennyiben tanításaik értelmében a tananyag egyik-másik erkölcsi és esztétikai becsértékén is csorbát kell ejtenünk. Egyelőre az utasítások szellemében és azok kiegészítésül előre bocsátom azt, hogy én a filozófia tanításában szükségesnek tartom az iskolában tárgyalt tananyagot nem csupán példatárul való tekintetbevételét, hanem annak állandóbb fontosság szerint *kellően értékelt* felhasználását és összefoglaló rendezését is, még pedig legfőbb lélektani jelenségek, magasabb fogalmak: eszmék összeállítása által. Néze-

¹ Herbart, Allgemeine Pädagogik, Werke, 10. kötet, 9. lap. Ed. Hartenstein.

tem szerint ugyanis az, ami a filozófiai gondolkodás felébresztésére és érvényesülésére legelőnyösebben hat, kétségkívül az összefoglaló rendezés Még világosabb belátás mellett is az anyagnak pusztá, felületes megtekintése csak annyit használhat, mint a lámpa, amelyet egy tárgynak vagy helynek megvilágítására az illető tárgyhoz és helyre viszünk, ámde ha onnét elveszük, a tárgy, a hely sötétségben vagy homályban marad. Az anyag esztétikai felhasználása a fotografáláshoz, illetőleg művészeti alkotásokhoz hasonló, amelyek szemeink és képzeletünk elé állítják azt, ami a maga érzéki valóságában közvetlen szemléletünk alá nem esik. Az elrendezés abban áll, hogy az emlékezetben levő ismeretanyagból összealkotunk oly képet, a melynek sémája és alkatrészei az emlékezetben levő akár egyszerű, akár összetett képzetek alakjában adva van Az értékelő mérlegelés szerint elrendezés folytán az ismeretek már a legjobb ismerőseinket ábrázoló fotografiákból összeállított albumhoz s még inkább egy kiválogatott architektonikus alkatrészekből szerkesztett templomhoz hasonlítanak, amelyben már — mint nagyobb dimenzióban — láthatjuk azoknak a tárgyaknak egymásmellettségét és egymásutánságát, melyek a fizikai valóságban úgy térben mint időben egymástól sokszor nagy távolságokkal vannak elválasztva, most mégis lelki szemeink elé közelebről tárulnak és koruk szellemét tükröztetik vissza. S kérdem, hogy mindemez alkotások együttes élvezése végett ösztönöz-e valami belsőkben is, hogy magunknak minél terjedelmesebb áttekintést bizonyos magassági fokozatok szerint is nyujtsunk? Okvetlenül, még pedig annál inkább, minél több tudnivaló kínálkozik környezetünkben. Hiszen az emberek is annál magasabb helyről iparkodnak kilátást élvezni, minél több — őket érdeklő — és távolabbi ismeretes tárgy tárulhat szemeik elé. A nagy kiállításokon jól esik nekünk léggömbön felemelkednünk, hogy a kiállítás területét és főbb pavillonjait egyszerre áttekinthessük Egy Sokrates, Plátó és Aristoteles filozófiája az egész görögség szellemének alkotásai felett lebeg.

A bölcséleti tudás és gondolkodás ugyanis nélkülözhetetlen a magasabb világnézetre és műveltségre, mert a kérdések a dolgok tömkelegének lényege iránt sohasem fognak elnémulni, a törekvés egységes világnézetre sohasem fog megszűnni. Egyedül a filozófia képes a tanítás elkülönző ágait összetartani és a tudásban egységet létesíteni,* ekképen a non multa sed multum elvnek is megfelelni s a gondolatkörök ideális fejlődésének is eleget tenni.

* V. ö. Theoretische Pädagogik und allgemeine Didaktik. Dr. Wendelin Toischer, München, 1896. Handbuch der Erziehung und Unterrichtslehre für höhere Schulen. Dr. A. Baumeister II. köt. 47. 48. l.

Am minél több konkrét alkotást látunk magunk körül, annál nagyobb rendet s tervszerűséget iparkodunk azokban felfedezni, illetőleg létesíteni s azokat közös szálakkal összpontosítani.

A jelen filozófiai tanítás magas összefoglalásra alkalmas gondolatai varázserejükből veszítettek.

A mostani filoz. tanítás a tanulók asszociálását sokszor kikölkentő természeténél fogva sok tekintetben olyan, *amely elől magasabb világnézet tekintetében a babért más tantárgyak magasabb eszmék tanítása által könnyen elveszik.* Hogy ez főleg pszichológiai részében így húzza a rövidebbet, jelentékeny mértékben inkább fiziológiai, mint ideálisabb jellegű természetében van az ok, mely utóbbit pedig a tananyag előbbre kívánhat helyezni, sőt annak szelleme ezt meg is követeli. Ennek kielégítése nélkül a magasabb eszmék filozófiája tantalusi kínokat kénytelen kiállani a csupán távoli nézés sorsára jutott tananyag gazdag tartalmával szemben. Mert a filozófia tanításában, ha a magasabb igazságok kellő értékelésben nem részesülnek, könnyen előállhat az az eset, hogy a kétségbevonhatatlanoknak tartott igazságok előbb-utóbb vereséget szenvednek s így merész cáfolás fogja esetleg érni Homérost annak a sejtetésével, hogy az ő ember képére teremtett isteneit öregség és halál is érheti. S itt épen az érzékibb jellegű, jelenségektől leláncolt gondolatvilág felszabadításának védelmében eszembe jutnak mély belátású Eötvös Józsefünknek szavai, a ki az eszmék nagy fontosságára akar utalni, mikor ezeket mondja: (Gondolatok. Br. Eötvös munkái I. köt. Hit és vallás 23. l.) «A valálástalan, vagy helyesebben mondva a vallásellenes irány, melyet a természettudományokban újabb időben tapasztalunk, főként onnan ered, mert tudósaink tapasztalva bizonyos jelenségek összefüggését, pl. azt, hogy észbeli tehetségeink a velőnek egészséges organizmusával együtt járnak, ezen összefüggést a jelenségek magyarázatának veszik, s mindent, mit ily módon megmagyarázni nem tudunk, pl. a szellemi világ minden jelenségét — mint nem létezőt — elvetik.» Sietek megjegyezni, hogy Wundt is, aki legmélyrehatóbb elmével tudott belátni a lelki funkciók titokzatos műhelyébe, a mellett, hogy sok lélektani jelenségnek tüzetes magyarázatát adja, egyszersmind beismeri, hogy az asszociációk mibenlétének titokzatos lényegét, a melyektől pedig első sorban függnék itéleteink, elhatározásaink, megfejteni lehetetlenség. Vagyis az empirikus tapasztalatok felett kell lennie egy magasabb, bár kiismerhetetlen jelenségrendnek, melyben a tünemények egész sorozata megoldódik.

Megkockáztatom ama nézetemet, hogy a bölcséleti oktatás, midőn az a mostani tankönyvek egyikében-másikában az indulatokkal (mint egy a szenvedélyeknek csak aeolusi viharaira gondolva) szűkkeblően

és egyoldaluan, mert csak fiziologice, szubjektive bánik el azáltal, hogy azokat kárhoyatosaknak mondja, ha tekintetbe vesszük, hogy a tananyag egyebet is bizonyít, *úgy jár, mint az elkényeztetett akaratu Lear király, ki ellen saját leányai, sőt még szolgái is fordulnak, elméje nem bírja el hirtelen e fordulatot s megbomlik. . . .* Pedig Vergilius Aeolus viharai tombolásának rajzában a saját korabeli politikai szenvedélyek dülésára is gondol, melyeknek korlátokat szabni nemcsak a természeti, hanem az erkölcsi törvények is vannak hivatva . . .

Az emberiségnek kisebb-nagyobb eszmék fejlesztette indulatok szerint folyó története kétségkívül objektivebb mértékben és szélesebb látókörben hívja ki induktív szemlélődésünket és helyesebb meggyőződésünket. Különben pedig az egyéni szabályok — Kanttal szólva — meghasonlást szülnek az emberek közt. S e tekintetben a régi utasításokat kisebb-nagyobb mértékben fölébe helyezhetni az újaknak. Amazok tudniillik így szólnak: «Így a lelki jelenségek fejtegetésében pl. az észrevétel tényezőinek taglalásában alkalom nyílik a szubjektív ideálmusz ellenében az okokra utalni, melyekben egy objektív világ létezésében való hitünk alapul; majd az értelmi fejlődés menetének vázolásában, valamint a logikai formák s módszerek méltatásánál szóba kerülhetnek a szkepticizmus állításaiival szemben a tudományos meggyőződés kritériumai, fogalmainknak s általán: gondolkodásunknak viszonya a valósághoz, magasabb eszméink eredete és hasonló, az ismeret elméletét illető kérdések». Az új utasítások — mint említettem — inkább példatárnak, mint feldolgozásra alkalmas anyagnak akarják tekinteni a gimnáziumi tananyagot. A régiek, midőn a legfontosabb követelménynek tekintik a fejtegetéseknek a többi tanulmányokkal szoros kapcsolatát, egyuttal kiemelik, hogy a filoz. propædeutikának első tiszte, hogy ezzel az összes iskolai tanítás értelmi hatását koncentrálja és emelje.

És ez természetes is! Mert hiszen mi a filozofia célja? A gondolatok, ill. a gondolkodás messzeható kiterjesztése, a fogalmak meghatározása s ekkép az összes létezők végső okainak keresése. Fontos volt-e mindig ezen cél, a mióta a filozófia megszületett? Fontos volt a klasszikus korban, fontos volt a keresztyén korban.

Különösen milyen körülményeknél, mint szükségképeni okoknál fogva nőtt a filozófiai gondolkodás fontossága? Valahányszor minél terjedelmesebb eszmevilág összefoglalására volt szükség. Valahányszor ezen összefoglalt több eszmevilágból egy eredeti értékkülömbéggel bíró, de természetes amazzal kapcsolatos eszmevilágnak kellett létrejönnie (pl. a pogány és a keresztyén világnézetek kiegyenlítése által.)

Kérdés tehát, vajjon akkor van-e nagy fontossága különösen a

filozófia tanításának, a mikor minél nagyobb és minél terjedelmesebben s részletesebben megrajzolt eszmevilág tárul lelki szemeink elé, továbbá a mikor ezen eszmevilágokban közös vonásokat és kapcsolatokat keresünk?

A történelem bizonyítja, hogy a filozófia is akkor született, mikor sok konkrét alkotás létesült. Szükség van rá tehát a mostani rendkívül sok ismeretet közlő tanításban is. Az elmondottak alapján ezen oknál fogva van-e nagy fontossága a filozófia tanításának, mivel ennek a mostani induktív módszernél fogva a tanulók már megszerzett ismereteire kell támaszkodnia, vagy azért, mivel a filozófiai gondolkodásnak a történetét kell megismertetnie?

Az első cél nézetem szerint fontosabb és természetszerűbb, még pedig:

a) a filozófiai gondolkodás történetének tanulságai szerint (mely filoz. gondolkodás mindig messzemenő induktív módon jön létre);

b) az egyes tantárgyak tanításában — bár eddig még nem eléggé gyakorlott — fogalmi összefoglalás végett;

c) az egyes tantárgyak közötti asszociáció kereséséért;

d) azon lélektani szükségnél fogva, hogy a gondolatok fonalai folytatódni és egy csomóban egyesülni töreksenek;

e) a közös lélektani sajátságokat feltüntető közös lelki tulajdonságok következtében;

f) ekként az embernek az összefoglaló eszmékre való törekvésénél fogva;

g) az emberi szellem történetében közösen szereplő logikai eszmék és szabályok kedvéért.

Épen azért a bölcelet gimnáziumi tanításának feladata, első sorban utasításaink (teljesebbé teendő) értelmében a gimnáziumi tanítás anyagában rejlő szellemet, ennek energiáját respektálnia és egyéb kevésbé fontos dolgokat (pl. elemi érzeteknek, állatok ösztöneinek részletezését) mellőznie, vagy legalább is redukálnia,* minthogy ezek legfeljebb *érdekesek*, de *főbb céljaink szempontjából nem értékesek*.

A filozófia tanításának feladata azonban az eszmék és érzelmek nagyobb sokaságát a népek történeti és az egyesnek életében bemutatnia s ekként az egyes lélektani sajátságoknak a történelemben tapasztalható egyetemességet és célszerűséget is kifejtenie s ekkép a történeti jelenségeknek egyetemes igazságok szerinti alakulását és sorozati, illetőleg fokozati egymásutánját, tehát az eszmék architektónikáját is kihoznia. Ezért az utasítások értelmében kívánatos, hogy a filozófiai tankönyvek ne csak az eddigi gyakorlatnál sokkal sűrűbben

* Az ezekről szóló fejtegetéseket lehetne olvasmányzámba venni.

folyamodjanak a gimnáziumi tananyaghoz, *hanem egyúttal hozzák is ki abból az emberi szellem uralmának örök törvényszerűségét a népek és nemzetek sokaságában, sorsuk alakulásában, a mire a történeti fejlődés nagy medrű szociológiai áramlatai per analogiam amúgy is felszólítanak.* A szociális tekintetek folytán ugyanis sokkal szélesebb körű és fontosabb vizsgálódási mezőt nyerünk, és csak ezek révén lesz a jelenségek egész sorozata érthetővé. A tudományos vizsgálódásnak méltó feladata a generációk folytonossága, hogy az emberiség alkotásai és vívmányai hogyan tartják fenn magukat az emberek szakadatlan váltakozásában; a szellemi javak átvitele az utána növő nemzedékre és mindazé, ami az előbbi nemzedékeknek műveltséget és erkölcsösséget kölcsönzött, az emberiségnek ezen megifjítása és ifjantartása, amely különféleképen van összefonva az életműködésekkel és mégis saját útján halad és sajátos szerveket alkot. A műveltség szerzésnek különböző intézményei, az egész művelődés és nevelés mibenléte teljességgel nem érthető a szociális kötelekekre és közösségekre való tekintet nélkül.¹

És folytatólagos analógiául is épen a mostani korban igen hangosan felszólamló szociálizmus az, mely érvényesülni törekvő hatalmas erőáramlatával a társadalmi s állami életben kívánja a körültekintő és történetileg már is igazolt szempontok figyelembe vételét bármely társadalmi és állami intézmény létesítésében, még pedig a végett, hogy ezek ne osztály- hanem közérdekeket mozdítsanak elő. Ezen szociálizmus az, mely midőn akár vallási, akár szellemi, akár erkölcsi téren bizonyos eszméknek, erkölcsi igazságoknak megszakított, vagy elejtett hosszvonalát keresi, illetőleg az alsóbb rétegekből magasabb rétegekbe szövi, arra figyelmeztet minket, hogy az igazság eltalálására nem lehet pusztán észigazságokkal, a tanultsággal megelégednünk, hanem a gyakorlati életnek a történelemben ismételten meg-megújuló áramlatával és követelményeivel is kell számolnunk, melyeknek nagy arányokat, erőt és súlyt maga a népsokaság ad. Vagyis legalább legfőbb vonásokban meg kell ismernünk a kulturhistóriailag fejlett és igazolt gyakorlati életet s tudnunk kell arra applikálnunk saját individualitásunkat s kiegyenlítenünk társadalmi és privát kötelezettségünket.² Ezt meg kell tennünk, ha az elme birodalmába egyúttal a társadalmi lélek gazdagon termő országát is be akarjuk foglalni és

¹ Theoretische Pädagogik und allgemeine Didaktik. Dr. Wendelin Toischer München, 1896. II. köt. 6. lap.

² Már Cicero mondja: Pro Archia 6—12: Ceteros pudeat, si qui ita se litteris abdiderunt, ut nihil possint ex iis neque ad communem afferre fructum, neque in aspectum lucemque proferre.

ekképen ennek számbavételével is a történeti ember életében reveláló eszmék világához akarunk férkőzni, amelyek nem pusztán a hegeli észelviségből, — hanem még inkább — a Mill-Stuart-féle pszichológiára fektetett logikának alapját képező — érzelmekből táplálkoznak és az ismeretek tömkelegében is ezen két sark között keresik a tudásnak, a gondolkodásnak, a filozófiai felfogásnak földrajzi szélességeit és hosszúságait, arányos beosztásait, ekkép létezésüknek reális meghatározottságát is. Azért félreértés elkerülése végett már itt kell megjegyeznünk, hogy ha az ember az őt körülvevő környezetről, mint tapasztalati és ismerettani anyagról megfeledkezve, mindig csak az új, még mindig felfedezetlen, vagy csak homályosan ismert külön problémák, mint valami nehezen megközelíthető földrajzi helyek ismerése után vágyódnék, nemcsak a vakmerő és aránylag kevés számú földrajzi felfedező kalandos vállalkozásához hasonlóan járna el, hanem a megfelelő tananyagkészlet mellőzésével egyuttal elsőrendű fontosságot juttatna a Kant-féle transzcendentális logikának, a melyből kiolvashatni azt, hogy az embernek vannak ismeretei, illetőleg fogalmai s ezek annyira nélkülözik az érzéki (empirikus) valóságok feltételeit, hogy azokat jóformán csak valami árnyékoknak lehet tartani, amelyeknek a jelenetek világában valódi, teljes, kielégítő létük nem lehet, ennélfogva azoknak bármely, a szemlélet alá eső tárgyra való vonatkoztatása az ismereteknek csak igen bizonytalan képét állapíthatja meg, s így az észben foglalt fogalom és a külső tárgy észrevevése között áthidalhatlan úr lebeg. . . . Ámde az emberiségnek, az emberi szellemnek, az ember alkotó erejének azért van története, hogy ezen úrnek nagyságát egyre kisebbitse, illetőleg, hogy azt a szellem eddigi kész történeti vívmányaival betöltse.

Erre a műveletre első sorban az emberiség adott jelenségeivel számoló józanabb bölcsészet is van hivatva, mely itt kikerülheti a Bacon által megbélyegzett hamis filozófia nevezetét. Hiszen ez mindig azon dolgokból és ismeretekből veszi eredetét, a melyek az embernek az illető korban és a nemzet életében öntudatos rendelkezésre állanak. Ha a filozófia az illető korban szereplő ismeretek nagyságából és iskolaszerte mérsékelten felosztott sokaságából nő ki, akkor létrejön azon feladata a filozófiának, a melynek célja az ismeretek lehetőségét, az ismeretek és tudás értékét meghatározni. Létrejön tehát a plátói, aristotelesi és kanti, mint racionalis filozófia. Ez a filozófia is két részre osztható. Amennyiben inkább a történeti életben nyilvánuló jelenségeket veszi vizsgálat alá, ennyiben a tények bírálatában inkább szemlélődő, s eszméket kereső lesz. Ilyennek kell tekintenünk a plátói és aristotelesi filozófiát. Amennyiben pedig felöleli a természet-tudományok nyújtotta vívmányokat is, legérzékenyebb részében elveszti

szemlélődő természetét, ámde eszményibb jellegét is, amennyiben megelégszik a konkrét ismeretek tömegére való támaszkodással, ezeknek szintetikus egységekre való foglalásával, ami azonban az eszmékre nézve kanti s a mostani kor szkepticizmusában végződik, holott ezen szkepticizmus — az igaz ugyan, hogy kevesebb konkrét, de annál több eszmei tartalmat magában rejtő történeti adatokon felépült — plátói és aristotelesi filozófiából hiányzik. Plátót tanulmányozván, hiszünk a feltétlenben, Kant szerint abban, a mennyiben ő a feltétlen lényt puszta gondolattá változtatta, kevésbbé hiszünk s csak szükségből fogadjuk el létét. — A plátói filozófia az eszméket magukban rejtő konkrét tényekből születvén, metafizikai jellegétől eltekintve is eszményivé lett, mely épen az érzelmek azaz a képzetek sokaságából és megszokásából alakult állandóbb lélektani állapotot fejezvé ki, ész-elvisége dacára az érzelmet is kielégítette A folytonos tanulások, melyeket abból mindenkor merített, ezt bizonyítják A kanti filozófia első sorban az észhez szól s ezt elégti ki, az érzelmet alig, mely utóbbi pedig — Plátó és Aristoteles értelmezése szerint — a léleknek saját állapotáról szerzett érzete. «Tagadhatatlan, hogy nagy dolgot e földön nem művelt az ész, hacsak tartós vezére nem volt az érzelem» A középiskola szerencsére olyan ismeretanyagot foglal magában, mely az egész emberiségnek főleg érzelmekből és tudásból alakult jelenségeit tárja elénk s azért főleg érzelmeket és ezekből sarjadzott eszméket állít elénk. Igen természetes, hogy így a filozófia gimn. tanításának érdeke az ismeretek ezen belső sajátságából veszi eredetét, különösen a mióta egyrészt a nyelvekben is a tárgyi tanítás, másrészt a szemléltető, illetőleg eszthetikai oktatás s így az érzelmi nevelés nagyobb fontosságot nyer, vagyis a filozófia így az ember lelkének magyarázatát lesz hivatva adni s ezért első sorban plátói jellegű és lendületű lesz.

Ámde én annak mostani gimnáziumi tanításában két tévedést látok. Először is olyan jelenségek nagyobb számú ismertetésével, a melyekről a tanuló nem hallott semmit, vagy alig hallott valamit, új tárgyi, ismeretani központokat, új konkrét köröket teremtünk, a melyek jóformán a saját területük határain kívül eső területre szorítják az előbbi ismeretanyagnak legideálisabb részét. Ez egyrészt a filozófia természetének megrövidítésével, a szellemi belátás megcsontásával jár, amely pedig a látköröket nem elkülöníteni és ezáltal szűkíteni, hanem összekapcsolni és tágítani van hivatva; a logikai ellenőrzést nem nehány, hanem mindazon ismerettni esetek felett kívánja gyakorolni, amelyek a tanuló szerzett ismeretkörében már úgyszólván bennfoglaltatnak. Másrészt a pszichológiának, a logikának elvont tanítása következtében az applikálásban sok homályos, botorkáló,

vagy tévesen spekuláló ismeretet kelt a tanulóban, (a melyeknél még becsesebb az egyetemi tanulmányok és tudományos életpályák, rövid áttekintése, amit utasításaink is megkívánnak.) Minél több ilyen — hogy úgy mondjam — elzárkózott kört létesítünk a pszichológia tanításában, annál inkább megtörpülhetnek ezen — addig ismeretlen — példák, ami által újabb konkrét központokat teremtünk, *a helyett, hogy a számos meglevőnek hosszabb szálakkal való összekötését előmozdítanók.* S ezért kétségkívül jobban tágtíja ki a gondolatokat azon újabban felocsudó módszer, mely parallel gondolatokat keres a különböző tantárgyakban. Így pl. a különféle szubjektív elméletekkel szemben *egyetemesebb állam- és társadalomtudományi törvényre ismerhetünk* Livius történetében olvasható azon jelenetből, mely a decemvireknek és a népnek alkotmányos gondolkodását, a fölé és az alárendeltnek kölcsönös hozzászólását tünteti fel a törvényhozásban, mert oly alkotmányos viszonyoknak vonásait mutatja, a melyenekre a népek az állami életben évezredek óta törekednek s a gondolati és a jeleneti (az elméleti és a gyakorlati) ismeretek öröktől fogva vágnak

A bölcelet tanításában egy olyan — tágasságánál fogva egyetemesebb és koncentráálásánál fogva igazságosabb — filozófiai közszellem szükségességének kell eleget tenni, a minő közszellem pl. Széchényinknél a nemzeti művelődésnek, nemzeti vagyonosodásnak és nemzeti egységnek gondolatát képviseli, amely a külföld becses tanulságait felhasználja s a nemzeti erő összes forrásait kiaknázza Ám kérdem, miféle alkotmányos szellem lenne az, ha a polgárok szerzett jogait csak egymáson kívül, *külön* rétegekben és osztályokban s külön területen gyakorolnák s ekként a *közös* érdekeket elhanyagolnák? Miféle lelki, szellemi szabadság lenne az, ha ez több ujonnan szerzett, de mulandó emlékezésre szánt *képzethez nem pedig* a képzetek tömegén uralkodó hosszú életü sőt halhatatlan *eszmékhez* kapcsolódnék? Példát arra, hogy kétes sorsban — *az ismeretek egymáshoz ragaszkodó erkölcsi természetéhez hasonlóan* — az alsóbbrendű magasabb rangbelijének segítségére *iparkodik lenni*, nemcsak Gyulai «Hadnagy uram»-jában találunk, hanem illet Liviusban is olvashatunk Cn. Lentulusról és Aemilius Paullusról, akit amaz a cannæi csatában vértől elborítva egy kősziklán ülni látott s kimenteni akart, lovát ajánlván fel neki . . . Egyoldalú és nagyon részleges lenne ama fenti eljárás, amely egyoldalú és részleges az életérzetnek kielégítése — tesz az — a mai időben, a mikor az a szerfelett bőségesen körülözönlő technikai produktumoknak nem egyszer játékszere lesz, még pedig ameunyiben a fizikai szuggerálásoktól tétetik függővé, első sorban a materiális és fizikai s csak azután, még pedig kisebb mértékben s inkább csak alsó rendű pszichologiai folyamatok leper-

gésére. S így nem csoda, ha nemcsak a tartalmasabb, áthatóbb szellemi, hanem az erkölcsi élet is rövideget szenved. Úgy hogy ma az egyetemesebb igazságok rövidebbet húzása következtében nem egyszer juthat eszünkbe Catónak, az érzéki vágyak emésztő hálójában vergődött Catilináék elítélőjének felkiáltása, *hogy privatim habemus opulentiam, publice egestatem*. — Jóllehet azt is be kell vallanunk, hogy az érző képességnek jelenlegi igénybe vett volta szükségképeni, — ámde egyezzük meg jól, hogy épen ama fentebb említett lélektani folyamatok s így lelki igazságok összefüggő hosszvonalának és biztonságának hijján ilyen. Mely körülmény ennél fogva a természettudományok folytonos fejlődése folytán is szült szkepticismus következtében kívánatosá teszi az olyan közvetlen bázisnak a keresését, a mely legalább az észrevétel nagyobb külső dimenziójának, összefüggő tartalmának ad létet . . . Mégis Baconnal be kell ismernünk, hogy az értelmi erő az, melylyel az ember itt is legyőzheti a különmemü balfogalmak gátló befolyását. S így nemde oly fonáknak tekinthetnők a filozófia *aproszó* fiziológiai tanítását, mint annak a nagykereskedőnek eljárását, ki nagyobb vállalkozási céljai ellenére fillérnyi árúkat árúsítana el? . . .

Természetesnek látszik nekem, hogy a bölcsészet gimnáziumi tanítáसानem tekintheti azt feladatának, hogy az érzetek, ösztönök és vágyak pusztán alsóbbrendű, bár kellemesen eső, vagy pusztán kíváncsiságot ébresztő ismerettani nyalánkságait nagyobb terjedelemben nyújtsa a tudásában, ismereteiben elvégre bizonyos stabilitásokra is áhítózó tanulóknak, aki így érzéki természetéhez kénytelen fordulni és sokáig ott vesztegelni, *táplálóból eledelekről* megelégedkezve. Pedig iskolázottabb életérzetnek főleg ezekre van szüksége, a melyek a gondolkodásra nézve baconi *instantiæ ostensivæ* gyanánt is tekinthetők. Ezt tehát nem tekintheti feladatának — habár utasításaink ellenére is — azért, mivel nemcsak fontosabb és magasabb rendű lelki tünetmények megértésére kész és gazdag anyaggal rendelkezik, hanem mivel ezen tananyag természeté ötet fel is szólítja, hogy *kritikailag tárgyalja és megbecsülje azon javakat, amelyek az életben és a történelemben szükségképen, mint a legérdekesebbek, a legfontosabb lélektani törvények és gondolkodásmódok bebizonyítására legméltóbbak és a tanuló lelki alapszükségleteinek megállapítására és megadására az erkölcsi közző érdekében legcélszerűbben felhasználhatók*. A lélektanokban ugyanis az egyes ember lélektani jelenségei eléggé sőt túlságosan körülményesek az izoláltabb egyén lelki világának megértésére, de éppenséggel nem elegendők bármely történeti eseménycsoport, vagy korszakok mélyebb okainak felfejtésére. Úgy, hogy a tanuló pusztán a történet tanulása alapján kis önálló elmélkedéssel hamarabb behatolhat valamely nép lelki világába, mint az

iskolai lélektan bármely fejezete alapján, amely a népek sorsát intéző eszméknek, érzelmeknek és indulatoknak nemcsak természetével nem, de pusztán ismertetésével sem foglalkozik. Pedig mennyire érdemes volna a tanulónak ismernie pl. a magyar történet kiváló alakjai eszményibb gondolkodásának, érzelmeinek legfőbb pszichikai rugóit. Ha a filozófia tanítása éppen ez utóbbiakat mellőzi az előbbi, a parányi újdonságaikban nem eléggé megismerhető szenzuális és ephemere ismeretek miatt, akkor ezen filozófiai tanítás legalább ezen részben Propertiusnak lírai költészetéhez hasonlít, amelyre — mint az «Ad Mæcenatem (II. 1.)» költeményben maga mondja — *sem Apollo sem Kalliope nem készíteti, hanem kedvese: «Ingenium ipsa puella facit.»*

Azért nem csoda, ha a gimnáziumi ismeretek tömkelegében az uralkodói szerepre nézve könnyen beáll a sorsfordulat, melyről Euripidesznél Menelausz Agamemnonhoz szólva (Iphigenia Auliszban, ford. Radó A. 15. l.) mondja:

Így jár ám a közügyekben sok sok más is, mint te most.
Fáradoznak holmi tisztért, oszt' elbuknak csúfosan.
Egyik elbukik azért, mert állhatatlan a tömeg,
Más rászolgál, mert nem tudja őrzeni a hon javát!
Én csak ezt az átokverte Hellaszt szánom egyedül,
Amely nagyra tört s most hagyja, hogy a hitvány barbárok
Megkacagják te miattad és gyermeked miatt!
*Kormányzóvá, hadvezérré sohse tennék senkit én
Csak azért, mert gazdag ember! Más kell ahhoz: bölcseség!
Mert hazája méltóságát sárba dönti ész hián!*

Viszont legideálisabb gondolkodású íróink legkiválóbbjának, br. Eötvös Józsefnek épen eszményi gondolkodása szülte azt, hogy «A falu jegyzője»-ben a közélet tényeit legnemesebb céljain keresztül szűrte át, s ha az idealizálásban túlzásba is esett, mégis *ezen műve művészi céljánál és belső igazságánál fogva* megtette azt, mit egy igazságos fejedelem tesz, aki az ország védelmére szedett adókat legtisztességesebb célokra fordítja s azokat el nem tékozolja.

Az eszmék takarékpénztári betétekhez hasonlítanak, a melyek maguk is növekednek és növekvő jövedelmet is hoznak, ha gondosan kezeltetnek. A vallásosság, a humanizmus, szabadság, egyenlőség és testvériség eszméje több történeti adatot szolgáltat kezünkbe, mint pl. az emlékezés és feledés aprópénzre felváltott sovány magyarázata.

De elvégre is ne felejtjük el, hogy a cél nagyszerűsége határozza meg valaminek nagy jelentőségét. S ne hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy Anaxagorast az athéneiek azért, mivel tanította, hogy a nap izzó ércötömeg, öt talentumnyi pénzbüntetésre és száműzetésre ítélték . . .

Az emberiség éber öntudata sok szellemi vívmányt száműz lelkéből, ha azok általános törvényeivel nem egyeznek, vagy ezekkel könnyedén elbánni akarnak Igen, a filozófia tanításában az ész gondolkodását s az érzelmek erős befolyását együttesen kell fejtegetnünk. Magának az észnek eszméi kifogyhatatlanok voltak a múltban s azok a jelenben is s a noumenon és phänomenon útján a kanti antinómiákhoz vezetnek. Azért, ha pusztán ezeknek feltalálásait vesszük elő, kifogyhatatlanok leszünk a legkülönbélebb ismeretek és felfogások összehordásában. Ámde az érzelmek jelenségeket állandósítanak, sőt szellemi és erkölcsi felüdülésre nézve jótékonyan meg is rögzítenek. Ezek tehát a jelenségeknek fennmaradását, konkrétizmusát szülik s általuk állandóbb rezultátumokhoz, mintegy az eszméknek megkövesedéséhez jutunk, a melyek így jobban képesek a tudás birodalmát benépesíteni és határvonalakba szorítani, amire a középiskolai oktatásnak a nevelés érdekében is törekednie kell, amely elvégre is önmagába zárt ismeretvilágot van hivatva megalkotni a tanuló lelkében, *nem pedig új ismeretvágyak ajtait nyitva hagyni maga után*, mert így csak némileg lesz a gimnáziumi tanulmány befejezetté, a mivel ekként az utasítások elég szűkkeblűen megelégedni látszanak.

Ha tehát nem tévesztjük szemünk elől, hogy a filozófia gimnáziumi tanításának célja azon főbb fogalmak és eszmék keresése s megállapítása, amelyek az adott konkrét jelenségeknek, az ismereteknek minél nagyobb csoportját vannak hivatva magukba foglalni, akkor az ő feladatának egy olyan gondolkodás kifejlesztését kell tartanunk, mely minél több konkrét jelenségnek lényeges vonásait és törvényeit fogalmakban és eszmékben összesíti. Hiszen — mint már említettem — a tanulóknak az iskolában szerzett ismeretei elég terjedelmes konkrét világot alkotnak, hogy azokon a legfőbb eszmék felépíthetők legyenek.

Csakhogy — nézetem szerint — a filozófiai propædeutika tanításának mostan kínálkozó módszere nem elég alkalmas arra, hogy a rendelkezésére álló tananyagot a legfőbb vonatkozásokban felhasználja, mivel úgy a lélektan, mint a logika általánosságaival jórészen absztraháltan — azaz a jelenségek kisebb-nagyobb s egymásra ható csoportjától elvonatkozva fejtegeti a szellemi tünemények általános, de még sem minden közlekedésre alkalmas útjait, ami által az *irodalomtörténetből és a történetből merített eszmeáramlatok számos csoportja és a korszellem nem nyer eléggé összefoglaló méltatást* és a kiindulás s a végcél között elég terjedelmes mozgósítást. Pedig főleg az eszméknek — különösen a történelemben nyilvánuló — körútjában nem kell most sem figyelmen kívül hagynunk azt, a mit Alkinoos sejt (Odysseia VII. 199—206.), hogy ki tudja, vajjon Odysseus sze-

mélyében nem kell-e valamely istenre gondolnunk... Azt sem kell elhallgatnunk, hogy maga Sokrates, a valódi bölcs (Xenophon Memor. I. 4, 15—19) a jóslatokat, mint az istenség gondoskodásának és jóakarátának bizonyítékait hozza fel... Ha ily folytonos eszmékbe betekintést a tanulóknak nem nyújtunk, a következmény az lesz, hogy *filozófiailag nem fogják érteni a népszellem jelenségeinek lélektani okfejtéseit*, amennyiben a legfontosabb igazságoknak a jelenségek csak egy töredékére, kolóniájára való vonatkoztatásával sokszor olyanféle mechanizmus akar létrejönni, mintha a napnak kellene forognia a föld körül s nem megfordítva. Azon oknál fogva tehát, hogy az ilyen nagyobb történeti és népszellemi eszmecsoportokat a filozófia tanítása fel nem használja, nemcsak a tananyag nem érvényesül, hanem csorbulást szenved az az elv is, hogy induktíve és deduktíve tanítsunk. Így ugyanis megkötjük a gondolatok gyorsabb mozgását, holott — mint Homér a maga isteneinek nagyobb lépéseket tulajdonít — nekünk a gondolatoknak sebesebb szárnyakat kellene kölcsönöznünk. Poseidon három lépéssel Samoszhoz juthatott, a negyedikkel már Peloponnesosban Helice palotájában jelent meg. Odysseus és Telemachos viszontlátásuk feletti örömeikben sírnak (Odysseia XVI. 216—219). Homeros ezt a hasonló helyzetben leledző madarak sírásához hasonlítja. S ime ez eset gondolatainkat, a mi 1848 utáni szomorú állapotaink megfigyelésére röpíti s a szomorú hangulat belső kifejezőjének: Tompa «A madár fiaihoz» című költemény tartalmának felelevenítésére s ekkép gondolataink messzemenő kitérésére is hív fel s az általános emberi természet géniuszához nemzetünk géniuszát is közelebb hozza. S így kétségtelen lesz, hogy éppen a meghatározott pszichikai motivumok közvetlen hatása alatt álló ösztönszerű és önkényes cselekedetek a legfontosabbak a kis és a nagy életformák fejlődésénél... Az előbbi okoknál fogva szenved az a nevelési elv is, hogy a tanulót mint társadalmi és állami viszonyok közt leledező egyedet tekintsük. Ezek pedig olyan erők, mint számtalan harcossával felérő azon fegyverzaj, a melylyel Mars a háborút megkezdi. S éppen ezért a társadalmi viszonyoknak a történelemben különféle eszmék hatása alatt való kifejezése s a gimnáziumban elsajátított tanulság és műveltség létérdeke kívánja, hogy ezen eszméket és ezeknek kölcsönhatását figyelemre jobban méltassuk. Ez oknál fogva a filozófia tanításában a történelemben többféleképen revelálódó kisebb nagyobb terjedelmű magasztosabb s kevésbé magasztas eszmék méltatása kívánatos már csak azért is, mivel az egyéni és a népszellemi jelenségek ilyen eszmék szüleményei s az emberiség egyes korszakai — a mint azt Taine dedukálta bámulatos dialektikai erővel — «egy-egy eszme változatos kifejezései úgy, hogy egy korszak politikai, egyházi,

műveltségi és tudományos története összefügg egymással s közös jelleget mutat.»

Ne hagyjuk ugyanis figyelmen kívül, *hogy az átlagos néplelket uraló gondolatoktól való erőszakos elszakadás eret vág az egyénnek mint egyesnek képességén s ezt bukásba viheti.* Flaminius nemcsak a törvényektől és az atyák méltóságától, hanem az istenektől sem félt, s katonáinak azt mondta, hogy nem isteneknek tett fogadalmakkal, vagy azokhoz intézett könyörgésekkel, hanem karddal, erőszakkal és vitézséggel kell megmenekülniök. S ime Trasumenus-tónál maga is elesett, serege is megsemmisült. S Q. Fabius Maximus joggal mondhatta, hogy Flaminius vallástalanságával nagyot vétett.*

Pedig Sallustius (De conjur. Cat. 12. 3.) kora nagy fényűzésével szemben felkiált, hogy templomaikat az ő igen vallásos elődei (nostri maiores, religiosissimi mortales fecere) építették. Igen tanulságos Cicero nyilatkozata (De haruspicum responsis 9 fej.): «Bármennyire hízelegjünk magunknak, sem számban, a hispánokat, sem erőben a gallokat, sem erélyességben a púnokat, sem tudományban a görögöket felül nem múljuk, sőt az italusokat és a latinokat sem érjük utól abban a természetes elmeélben, mely a nép sajátja, hanem jámborsággal, valóságossággal és azzal az egyszerű bölcsességgel, melynél fogva átlátjuk, hogy a halhatatlan istenek hatalma kormányoz mindent, győztük le az összes népeket és nemzeteket. Vergil Aeneasa eszköz az istenek kezében. Horatius szerint Róma az istenektől való féltében lett a világ ura. Ugyanő egy helyütt (Carm. III. 6. 5.) mondja: Dis te minorem quod geris, imperas. Tacitus (Germania 34.) így kiált fel: sanctius ac reverentius visum de actis deorum credere quam sicre.

Nem akarom én ezzel azt mondani, hogy a filozófia keretében a vallást tanítsuk, nem, hanem igenis azt, hogy a *vallási eszméket, ezeknek szükséges voltát filozófiailag megokadjuk.* A tanuló a legmagasabb eszmékkel telített jelentéseket úgy a történelemből, mint az irodalmakból tanulja, s épen azért a *gimnáziumi bölcsélettanítás, ha sok tekintetben asszociálatlan, illetőleg csak kevésbé asszociálható, — empirikus jellegénél fogva a többi tantárgyak tanítási versenyében könnyen gyakorolható olyan benyomást, amelyet gyakorolna pl. az olyan versenyjátékrend, amely a nagyszerű olympiai játékokkal kezdődnek és az istmosi játékokkal végződnek, amely utóbbiak tisztán testgyakorlatokból állottak.* Ez esetben elmondhatnók, hogy omnia virtutis præmia ambitio possidet. Én azt hiszem, hogy ezen hasonlat felállítására nekem jelentékeny részben okot a legújabb utasítások is nyújtanak, amelyek túlbuzgóan látszanak hangsúlyozni,

* L. Livius XXII. IV—VI. IX. s köv. kaputok.

hogy a lélektan tárgyainak s feladatainak megvilágítása után különös figyelmet érdemel a lélektani módszereknek jellemzése, a vizsgálódás különböző segédeszközeinek ismertetése és kivált a kísérleti módszerek jelentőségének méltatása. Különös tekintettel kissé bővebben tárgyalandók az érzet és észrevevés elméletének elemei. Sőt a legegyszerűbb optikai és akusztikai kísérletek bemutatását is kívánják. Viszont megelégszenek azzal, ha a néppszichológia néhány ténye csak alkalomadtán lesz érintve. Pedig a szellemi és erkölcsi okok nagy arányait, amelyek a gondolkodás betetőzése céljából legmélyebb elmélkedésre indítanak, ott lehetne találni.

Már Aristoteles (Metaph. I. 1. fej.) elfogadja, hogy a tudományos ismeretben több tudás és értelem foglaltatik, mint a tapasztalásban és a tudósokat bölcsőbbeknek tartja, mint a csupán tapasztalt embereket. Azok tudásukban közelebb állanak a bölcsességhez, mert ők tudják az okokat is, ami ezeknél nem áll. (Ezek, a *mit* tudják, de nem a *miértet*, amazok ellenben a *miértet* és az *okot* . . .) *A logikai álkövetkeztetések azon elfogultság folytán jönnek létre a leghamarább, amelyet a minél kisebb ismeretkörben való időzés hoz magával* . . . Ezzel szemben azonban azt is meg kell vallanunk, hogy az egyetemesebbnek ismerete az emberre nézve ezért kétségkívül a legnehezebb lesz, mivel az érzéki észrevevésektől legtávolabb áll.

Utasításaink befejezésül a tudományok osztályozásának tárgyalását ajánlják s filozófiai tankönyveink az eszmékről úgyszólván egészen megfeledkeznek. A logikai műveletekre szolgáló példák is a természettudományokból vannak merítve. Pedig Madách Ember tragédiája is figyelmeztet bennünket, hogy az embert az anyagi, szellemi és erkölcsi világban az eszmék, azaz azon képzettömegekből alakult szilárd gondolatok vezetik, amelyek az emlékező tehetség révén mint fáklyák világítanak s vezetik az embert az élet útjain. Ezek a legszilárdabb egységek, a melyek alkalmasak arra, hogy a középiskolai tanulmányoknak a lelki életre vonatkozó elemeit egységesen összefoglalják, amely utóbbi művelet szükségét az utasítások is kiemelik. Ez pedig az indukcio művelete, amelynek gondos véghezvitelére való hajlam és képesség a történelemben mindannyiszor mutatkozik, valahányszor nagyobb társadalmi s állami átalakulás van készülóban. Ez látható a görögöknél Perikles korában, ezen kör irodalmi eszmeáramlatában; a római Augusztus korabeli költészetben; a reneszansz-korban s a francia forradalomban. Hogy ilyen időkben az ember jóformán elszakadni szeret a kiélt indulatoktól és asszociációktól, azt nálunk Petőfi költészete, ennek rendkívül egyéni jellege mutatja. Ám épen ez az egyéniség az, mely erejének kifejlesztett voltánál fogva alkalmas arra, hogy *nagy indukciókat vihessen végbe*, ámde csak úgy, ha

okadatolt eszményi gondolkodás talaján áll. Az eszme ezek szerint egy hosszabb lelki életből született s egy hosszabb életet élt gondolat, amely épen azért az emberi érzelmekhez szorosan tartozik s nemcsak egyesek, hanem az összesség életében is fellelhető, mert különben eltűnnék az emberiség öntudatából és közérzetéből is. Ilyeténképen okvetlen el kell fogadnunk, hogy már a gyermek is bizonyos induktív igazságokkal, törvényekkel és eszmékkal eltelve jön iskolába, még pedig a szüleitől öröklött testi-lelki diszpozíció — tehát eredeti egyénisége törvényeivel és szülei körében magába szítt erősebb-gyengébb vallásosság, erkölcs, családi összetartozás és alárendelés induktív eszméivel. Ezen eszmék a családi életből sarjadzanak ki tehát s elvezetnek bennünket a Darwin által fejtegetett öröklés törvényéhez, mely a lényeges lelki tulajdonságok fennmaradását involválja a történelemnek úgy névtelenjeiben, mint nagynevű alakjaiban Antigonétól kezdve Madách Ádámjáig, akinek az Úr mondja: «küzdj, bízva bízzál»... Ime a tökéletesedés és hanyatlás emelkedő és alászálló hullámvonalain csak a folytonosan tevékeny munkásság szelleme vezetheti az emberiséget... Mégis Homéros szerint (Od. I. 347.) Zeus szokta a dalnokokat lelkesedéssel megajándékozni....

Az ilyen eszmék tehát az összetartozás érzelménél fogva megmaradnak különböző *fokozatu formákban* és arányokban, azonban mégis olyan szellemben, mint pl. egy Horatiusban, aki tanulás és élettapasztalat útján elsajátított ismereteit jóformán az atya által beléje plántált erkölcsi eszmék körül csoportosította; vagy a Gracchusokban, akiket anyjuk nemzeti mártirokká nevelt. Ime a tanulóknak is az iskolában szerzett ismeretei és eszméi további sorsa nem lehet más, mint hogy többé-kevésbé a már iskolába hozott eszméi körül, illetőleg az ő drámai individuálitása körül csoportosuljanak s több-kevesebb szálon azzal összefüggésbe jussanak. A nagy történeti hősök — legtöbbször közös — családi tradíciói, a Gracchusok, Scipiók, Metellusok, a Zrínyiek, Eszterházyak, Rákócziak, Telekiek mind azt mutatják, hogy lényeges lelki sajátságai a különböző körülmények és nevelés dacára ugyanazoknak maradtak, mint ahogy a népek nagy családjában is a legjellemzetesebb lelki tulajdonságok, amint azokat Ribot fejtegeti, szintén öröklődnek. Platon (Phaidros 244. C.) *θεῖα μοῖρα*-ból is származtat egyes erényeket, pl. a jósoknak az ő művészetüket, a költőknek az ő költészetüket. Beszélhetünk tehát örökkévalóságokról.

Ekképen az az alkalmazkodás, amelynek a tanuló magát az iskolában aláveti, csakis a benne lappangó lelki sajátságok, eszmék szerint történhetik s csak így jön egyensúlyba a tanuló lelkében a szellem az érzellemmel, a gondolkodás az akarattal. A tanulóban meg-

levő örök sajátosságok az ismeretekben is az örök megmaradás eszméinek paritása után vágnak. Mert elvégre is *idea vera debet cum suo ideato convenire* s az eszmék mint Schelling *deus explicitusa* és *implicitusa* egymásra utalnak. Így utal a pszichológia a logikára.

a) A pszichológia a legáltalánosabb egyetemes emberi (még állatokra is részben érvényes) lélektani sajátosságokkal foglalkozik. b) Ezen egyetemes lélektani sajátosságok filozófiailag véve vagy öntudatlanok, vagy kevésbé öntudatlanok. c) Az öntudatlan lelki sajátosságok olyanok, amelyek vagy a test vegetatív működéséből, vagy a megszokott, sajátunkká lett kezdetleges lelki funkciókból erednek, illetőleg az intenzíve begyakorolt felsőbb pszichológiai képességekből származnak. d) A test vegetatív működéséből eredő lelki sajátosságok kétségkívül legáltalánosabbak s legföltétlenebbek, amennyiben úgy az egyén, mint az emberiség létfenntartásából erednek, s azért működésük kívül esik az emberi beavatkozás határain. Csupán felismerhető törvényeik sok változatosságot rejtenek magukban, a felismerést nehezítik, de a szabályosságot kihívják. e) A megszokott és sajátunkká lett kezdetleges lelki funkciókból eredő lelki sajátosságok szintén általánosak és föltételnek, ámde nyilvánulásukban már kevésbé szabályozhatók s épen úgy, mint a d) alattiak, nyilvánulási módjukban nagyobb és fontosabb funkcióknak való alárendelődésre utalvák és épen azért viszonyuk a felsőbb lélektani működéshez mindig problematikus. f) Az intenzíve begyakorolt felsőbb pszichológiai képességekből (pl. indulatból, akaratból stb) eredő lélektani sajátosságok a d) és e) alattiakból sarjadzanak ki s mindig a koronát akarják viselni és szabályozó eljárásra törekszenek. g) Az alsóbb rendű és a kezdetlegesen begyakorolt lélektani funkciók konkréte látható s az emberiség történetében mutatkozó lélektani formációk kialakítására képtelenek. Ezt csak a felsőbb rendű lélektani sajátosságok teremthetik.

1. A logika a pszichológiában mutatkozó tünetények felett újjmutató szerepet igényel magának.

2. Ezen újjmutató szerepében gyakran csak a tárgyak és jelenségek egyetemességet magukban involváló sajátosságainak megfigyelésére és kimondására szorítkozik.

3. A magukban egyetemességet involváló sajátosságok megfigyelése azonban könnyen csak fizikai jellegű, mintegy a vegetatív gondolkodáshoz tartozó s így önmagától eredő is lesz.

4. Viszont a jelenségek ismétlődése következtében támadt szilárdabb gondolat- és felfogásformák bizonyos pszichikai mechanizmust involválnak magukban a 3. alattiak természetességével szemben.

5. Az ítéletek s következtetések, mint viszonyokat kereső gon-

dolatformák a 3. s 4. alattiakból erednek és kormányzó hatalomra vágnak.

6. A 3. és 4. alatti logikai funkciók kimeríteni látszanak a természet, az emberiség jelenségeinek titkait.

7. Az 5. alatti funkciók különösen mutatják, hogy a megismerés és tudás birodalma kimeríthetetlen. Már pedig, hogy ne álljunk folytonos ismerettani kimeríthetlenséggel szemben, az eszmék, mint határolt ismeretterületek meghatározására is kell törekednünk. S az iskola nyújtotta ismeretek és eszmék világa csak azon mértékben jut kapcsolatba a tanuló lelkével, amily mértékben és amily módon elkészült idomban ezt az asszociáló kötelékek megengedik. Innen van, hogy ilyen asszociáló kötelékek hijján az ismeretek és töredékes eszmék a tanuló lelkére csak ráborúlnak s mint az erdő fától zavart holdvilág gyengén világítanak s annak határozott alakulatot és érthető világosságot adni képtelenek, a mennyiben a tanuló lelkével inkább párhuzamba, mint találkozó fölé — s alárendeltségi viszonyba helyezkednek s tömegükkel a tanulónak már eleve csekély számú, de erős érzelmekkel összekötött képzeivel szemben ismételten is csak felhasználására való építészeti részletek gyanánt s nem egész építészeti alkotmányként és sokszor stílszerűtlenül hatnak, mint rátukmált ismeretek a lélekhez nem tapadhatnak s folytonos végtelenség fatalizmusának vannak kitéve. S a tudás nagy arányú ismeretrészleteivel megesik az a lényegcsere, ami a konstantinápolyi Aja Sophiát érte, hogy a föld legkötönybözőbb helyéről felhasznált osztopai más szellemek: a törökének sulyát viselik, nem azének, amely azokat teremtetten. A tanuló ezen fejlődési stádiumának becsértéke tehát a közélet tanúságai szerint, amelyek ifjainkat lelki erőben nemcsak gyengéknek, de nem eléggé konstruáltaknak is tüntetik föl, mindig problematikus, sőt kétséges, mert egyetemes fogalmakba, filozófiai egységekbe nem foglalódik az, aminek folytonosság végett ebbe foglalódnia kellene s így a tanulmányokban bizonyos fejlődéstani rétegek lezárásával mintegy cáfolatot talál az, hogy a tökéletesedni akaró szobrásznak ismernie kell a korábbi szobrászatnak bár kezdetlegesebb műveit is, hogy maga tökéletesebb műveket alkosson; így,* a haladás járművét az út közepén állítja meg. Már eleve is a számban kevés, de erőben teljesebb eszmével bíró tanuló lelki sajátosságaihoz közelebb jutunk minél dominálóbb eszmék tanítása által, amit a filozófia teljesíthet, mert míg ezzel egyrészt megépíti azt a medret, melybe az

* A mostani szülői konferenciák inkább az iskolát akarják közelebb hozni a szülői házhoz. Pedig — nézetem szerint — itt egyenletesebb kölcsönösségre kellene törekednünk.

ismeretek tömege összefolyhat, másrészt kiépíti azt az ívet is, mely a tanuló természeti és iskolázott egyéniségének s ismereteinek oszlopán nyugszik, mégis úgy, hogy az oszlopok egyenlők legyenek bár, de mégis megfelelő távolságban álljanak egymástól, mert különben az ív romba dőlne.

A szobrot annál jelesebbnek tekintjük, minél több egymással összetartozó képzetet, gondolatot tud bennünk felkelteni, sőt fejlődésmenetet is sejtetni.

Van rá mód, hogy Pheidias Zeusétől eljuthassunk egészen Michelangelo rabszolgájáig a legáltalánosabb művészeti és æszthetikai fogalmak fonalán. Az úrt Roberti da Lecce perugiai prédikációi és Krisztus szenvedésének nyers szemléltető bemutatása közt csak az áthatóbb gondolkodás töltheti ki. A sémi és árja gondolkodás összetételéből keletkezett keresztyénségnek Logosát: Igéjét kapcsolatba hozhatni a plátói tannal, mely szerint a legfőbb lénynek gondolata, logosa az Isten fia, és minden teremtmény logosából vagy ideájából, típusából áll. Elmondhatjuk azt, amit Athenagoras a keresztyénség legrégibb apologétáinak egyike Markus Auréliushoz intézett levelében az Isten fiáról mond, hogy «az Isten fia az Atya igéje, logos az ideában és működésben; mert az ő képére és tőle készült minden, minthogy az Atya és a Fiu egy». A szempontoknak olyan szükséges kimélyítése ez, aminővel már Philó magyarázta, hogy Mózes szokrateszi és stoikus bölcsességet hirdetett.¹

Külömben csak érzéki szemléletek útján a jeleneteket elhibázzuk úgy, mint Ranschburg kísérletei szerint a számok sorozatát a másodperenyi expozíciónál.²

Homér a fák leveleihez hasonlítja az embereket. Valamint azok lehullanak és helyet engednek az újaknak, úgy halnak el az emberek és újak következnek utánuk. Ámde a levelek, amelyek lehullanak, s emmit sem tudnak azokról, amelyek utánuk nőnek. Az emberek nemzedékei mégis hosszabb úton haladnak egymással és az idősebb generáció a fiatalabbra mértékadó módon hat, a hatások két ember közt sehol sincsenek izolálva, hanem mindig megmaradnak a hatások mellett felülről lefelé a korfokozatok sorozatában és megfordítva a kortársak felé és azok felől.

Mіндеzen dolgokat röviden utaló analogiául akarom felhozni, hogy a filozófiai tanításban lehetőleg értékesítsük azt, ami, vagy *aminék a csirája a tanulóban már a priori van*, mikor az iskolába

¹ L. dr. Bozóky Alajos Valláserkölcsei viszonyok a császárság fénykorában, 1894.

² L. A Magyar Filozófiai Társaság közleményei 1902. II—III. füz. 46. l.

kerül és ami a tulajdonképeni filozófiai tanítást megelőzőleg is belejut azon célból, hogy mindezekben felépítsük a tanulóban a magasabb gondolkodás módszerét, amivel aztán a módszeres nevelésnek is teszünk szolgálatot.

Ezen nevelési céltól a bölcsészet tanítása fel nem oldhatja magát, hacsak ez úgyszólván a nevelés államában egy külön — egyben-másban heterogén — államot, nem pedig közös kormányt akar képezni. Nézetem szerint így senkit sem elégíthetne ki a bölcséleti oktatás s ifjaink felületes gondolkodásában látható eredménytelenségével az úgy is sok szervi bajjal küzdő tanrendszerünkben könnyen hasonlóvá teheti magát ahhoz az oligarchiai kormányformához, melyet a spártaiak a peloponnesosi háboru befejeztével az athéniekre ráerőszakoltak, amely oly idegen és ellenkező volt ezen nép jellemében. rejlő tulajdonságaival, hogy sokáig nem is tarthatta fenn magát, mert jól tudjuk, hogy nyolc hó alatt ezernél több polgárt végeztetett ki, sőt maga Theramenes is, a harmincak egyike, megsokalván a vérengzést, mérsékletet javasolt és társaitól halálra ítéltetett. — Így tűnhetik el a tanuló öntudatából is sok ismeret, sok más tantárgyból kihozott tanulság és eszme, ha a filozófia-kormányzó hatalmával nem veszi tekintetbe azon ismeretek individuális sajátosságait s ehelyett maga-magáról, elkülönözt feladatáról beszél (bár ez kevésbbé áll az újabb filozófiai propædeutikákról, mint a korábbiakról). Pedig Sallustiuszal (De conj. Cat. 51, 13, 14.) elmondhatjuk: *Ita in maxima fortuna minima licentia est; neque studere, neque odisse, sed minime irasci decet; quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur* Magának az iskolai tananyagnak és tanmenetnek humanisztikus faji jellege viheti rá a filozófiát, hogy ennek gondolatörzséből hajtson ki.

A középiskolai tanmenet három főbb stádiumot tüntet fel, melyek a további filozófiai tanítás fejtegettem methódusát meghatározzák. Az emlékezet, az érzelmek fejlesztéséhez folyamodva, nyolc év alatt ismételve s folyton kibővítve, rendszerezve ismételten felveszi a illető tantárgyat (a természettan kivül), miáltal az ismeretek családias összetartozásának eszméjét építi fel. Ámde a bővítésről meg kell jegyeznünk, hogy ez, amennyiben ezzel aránylagosan az általános értékű eredmények fejtegetése tankönyveinkből (pl. a hebed, nyolcadosztálybeli irodalmakból és történelemből) hiányzik, a mélyebb és messzemenőbb kapcsolatot az ismeretek közt meglazítja. S az egyes tantárgyak körének szellemére gondolva már itt kérдем, helyes eljárás volna-e az, ha az emberek csak azzal törődnének, hogy városaikban legyenek utcáik, közlekedési vonalaik, ellenben a városokat, megyéket, országokat, sőt földrészeket összekötő utjaik vonalhálozatainak

hiányával ne törődjenek?! Pedig az ember hasonlóan jár el a szellemi téren, ha meglevő, illetőleg bővülő ismereteinek országában összekötő nagyobb hosszvonalu utakat nem keres. Magának a szempontnak újdonsága s fejlettebb volta a felsőbb osztályokban még nem pótolja az *általánosabb* fogalmakat, amelyeknek feladatuk kellene hogy legyen a szempontnak felemelése és nagyobb láthatárnak élvezése. Ezt a harmadik fokon a bölcséleti oktatásnak, illetőleg a filozófia tanításának kell létrehoznia, még pedig az által, hogy az összes ismeret-csoportokat felveszi tárgyalási körébe, legfőbb és egységes eszmék fejtegetése által, amelyek épen ezért nem juthatnak Tarquinius Brutus-féle ellenségeskedéssel egymással ellentétbe, mint a hogy a természet-adta feltételek közt létrejött érzetek és eszmék egymással nem szükségképen inkompatibilisek, ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy az egyszerűbb természeti körülmények közt élő nép tapasztalatainak természeti nyersége dacára is gondolatokba, eszmékbe fűzi azokat. *Sokrates elítél-tetésén s halálán az ő ellenségei is sajnálkoztak. Livius több történet-író nyomán megemlítésre méltónak találja azt, hogy a nagy Hannibál, a cannaei győző a csata után az elesett ellenségét, a római konzult; Aemilius Paullust is eltemettette. — A győztes Caesar Pompejusnak, szerencsétlen vetélytársának sorsát megtudván, könnyekre fakadt az emberi nagyság mulandósága felett.*

E tekintetben a népek történetének lélektana is tanuskodhatik mellettünk. Ezek életében is vannak ismétlődésre rendelt eszmék, melyek a tapasztalatoknak, a gondolatoknak hosszú lajtorjáján fel s alá mozognak s minél hosszabb idejük, annál jobban összeolvadnak a nép lelkével, jellemével és alkotásaival, amelyeknek, mint az akarat tényeinek becslését, a legfelsőbb osztályu történeti s eszthetikai méltatását adni, az irodalomnak volna feladata, még pedig úgy itt, mint amott a jelenleginél filozófiaibb szellemben, ideálisabb felfogásban, *jobban alkalmazkodva az ideák fejlődési igényéhez.* A görögök homéroszi époszai azok, a szellemi és erkölcsi alkotások, amelyek nemcsak a hagyományos tapasztalatokat, hanem az eszméket is a görög népben folyton ébren tartották s olyan erős faji érzetet neveltek, hogy ahhoz a történelmi mozzanatoknak, művészeti s tudományos életnek minden korbéli nyilvánulása tipikusan tapadt, mivel az eszmék vonalhálózata elég terjedelmes és bőséges volt mindig, hogy rajtuk a termékenyítő gondolatok soha ki nem fogyva, nem — mint a későbbi korokban — rétegezetten, hanem egymáshoz fűződve, korról-korra átszarmazzanak. Ezen költeményekben nem pusztá szinthezis, hanem asszimiláció áll előttünk, mely a különböző korbéli eszmevilágokat nemhogy gyengítette volna, sőt inkább erősítette s újjmutatásával ott látható akár a romlott Alkibiadesben, akár a legbölcsebb

Sokratesben, akik nem csupán koruk eszmevilágával, hanem egymással is belső viszonyban voltak. Ez a második stádium volt az, mely az észnek azon fennköltebb eszméit szülte, amelyek a művészetben, költészetben, történelemben és filozófiában már tisztító, alakító és meghatározó műveletre voltak képesítve. Aristoteles elismerte ugyanis, hogy (Metaph. I. 1. fejj.) a visszaemlékezésből jön létre az emberek tapasztalata; a sok visszaemlékezés ugyanazon tárgyra előmozdítja a tapasztalat erejét és a tapasztalat — úgy látszik — közel áll a tudományhoz és a művészethez, legalább az emberben a tudomány és művészet a tapasztalatból fejlődik ki. Már Polos, Gorgias tanítványa mondotta, hogy «a tapasztalat a művészetet és a tapasztalatlanság a véletlenséget szülte».

Ezen tisztító eszmék az emberiség további történetében hosszú fennmaradásra voltak szánva s sorsuk hasonló lett ahhoz, a mit Proteus mond Menelausnak (Od. IV. 561—569): «Neked pedig nem végzeted, oh Zeus nevelte Menelaus, a lólegeltető Argosban meghalni s végsorsodat elérni, hanem az elysiumi mezőre s a föld szélére fognak téged a halhatatlanok elküldeni, hol a szőke Rhadamanthys van. Ott ugyanis sem hó, sem hosszú tél, sem zápor, hanem mindig a kedves fuvalmú zefirnek szellőit küldi ki az ocean, felüdíteni az embereket»

A jótékony fuvalmakat megérezni a következő koroknak volt sorsuk. A keresztyénség korában látjuk, hogy ott egy-egy eszmekör a keresztyén vallás eszmeköre emlékezet és érzelem, ámde már *inspirált* érzelem révén erősen tapad a lélekhez. Innét ered ezen eszmekörnek olyan tekintélye, hogy az állam, a társadalmi formák évszázadokon keresztül ugyanazok maradnak s új eszmék felvételekor is az amazok szabta körbe sorakoznak. — A mi nemzetünk is a keresztyénség révén nyugszik bele pl. a királyság eszméjébe immár egy évezreden keresztül.

Maga a reneszánsz is a maga művészi világával belefér a keresztyénség eszmevilágába. Ime a keresztyénségben inkább látjuk a színhézt, amit a nemzeti eszmekör keretén belül már Vergilius mutat nekünk Aeneisében. A keresztyénségben az eszmék azon tisztító megrostálását, alakítását, melyhez az újabb haladás igényei fűződtek, a görög gondolkodóktól sugallt, vagy nemzeti érzelmektől felhevített filozófiai gondolkodás végezte a logika azon fegyverével, amely számos színhézisre megkívánt konkrét tények létezésékor születik meg, ámde mégis úgy, hogy az ismereteknek egységét egy legfőbb eszmében állapítja meg s az akarat számára egyúttal az ember lényével összeolvadt gondolkodásban megfogant indulatok kifejlesztésével törvényeket, tehát erkölcsi motívumokat hoz ki.

S itt a lélektani, igen, a hosszú történeti processus által kifejlesztett lélektani tényeket nem szabad a külső alkalmakkal és körülményekkel összezavarni s azt megengedni, hogy az utóbbiak az előbbieket fölött præponderáljanak. Mert hiszen nemde nevetségesnek tünnek föl, ha én pl. dicső Mátyásunkról azt mondanám, hogy a nemzet Hunyadi János kormányzósága után az ő kedvéért hozta volna vissza a királyságot, holott épen a királyság eszméjének védelmében választotta őt királlyá.*

Avagy elfogadhatná-e valaki azt az állítást, hogy mi a negyvennyolcas eszmények végett hoztuk volna mozgásba összes alkotmányos érzületeinket és egész önrendelkező képességeinket, nem pedig megfordítva ez utóbbi faji és nemzeti sajátságaink felszabadítása érdekében hoztuk létre az 1848-at?

Ha tehát ezer éves államiségünk története tanuskodik róla, hogy az minél nagyobb multtal bir, annál erősebb faji és nemzeti érzelmeikkel van összekötve, s ha azt látjuk, hogy a királyság eszméjét tisztelve, továbbá dinasztikus érületünknél fogva idegen uralkodó házakat is befogadtunk, akkor az ilyen indulat, még pedig erős indulat, kellő méltatást kíván, mert *faji, nemzeti, eszményi igazság válik belőle*, melynek értelmében történelmünk szelleméről Fabius Maximus Cunctatorral (Cicero: Cato Major IV. 11. p.) elmondhatjuk: «*optimus auspiciis ea geri, quæ pro rei publicæ salute gerentur, quæ contra rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri. . . .*» Állani kell ennek a filozófia ismerettani államának szellemére nézve is. Filozófiai tankönyveink egyike-másika — mint már említettem — felületesen, vagy legalább is egyoldalúlag ír, midőn azt csak alsóbb fokon méltatva károsnak tünteti fel, nem vevén szemügyre azt, hogy indulatok nélkül magasabb értelmi fokon semmiféle tartós, következetes gondolkozás, elhatározás, történelmi esemény, nemzeti jellem s géniusz nem jöhet létre, sőt azok híján egy-egy lelki jelenségnek pszichológiai igazsága is kétségesse van téve. A görögöknél világosan látjuk, hogy a faji és nemzeti indulatok mennyisége elég nagy volt arra, hogy ezen népnek észjárását hosszú századokon át lekösse, époszban megtestesüljön és kultiváltassék. A trójai háboru megörökítése homéroszi époszokban, valamint ezen époszok nagyrabecsülése ezt mutatja. Amaz indulatok voltak okai annak, hogy az egész görög közélet világa tulajdonképen a homéroszi époszok reflexe gyanánt tünik fel, amitől az nemcsak világosságot, hanem a tetterős, hazafias érzelem melegségét is nyerte.

* V. ö. Beöthy Ákos: A magyar államiség fejlődése.

I. Rész. A régi Magyarország 123 l. Mátyás nagyságának piedesztálja a magyar nemzet kiváló tulajdonságai voltak.

Aristoteles szerint (Metaph. I. 1. fejezet): «tapasztalathoz tartozik, ha csak azt tudja az ember, hogy az ezen betegségben levő Kalliasnak ezen szer használt és hogy ez az eset volt Sokratesnél és sok más egyénnél. Ezzel ellentétben a tudás művészté lesz, ha az összes ugyanazon fajtájú embereknek ezen meghatározott szer bizonyos betegségben, pl. a nyálkásodásban, az epebetegségben, a lázban segít.» . . . Ezért az adott tényekből felszívódó öntudatosabb iskolai filozófiának — a mostani nem egyszer kicsinyesen *érzékenykedő tanítási módszer mellett* — sokszor olyan feladat jut az *elejtett gondolatok és eszmék fonatának tovaszövésében és alkalmazásában*, amilyen feladat jutott Firduzi Sahnaméjában Szirmugh madárnak, mely a zsákmány vérével szoptatja, felneveli és beszédre tanítja Száznak fiaát, kit ez, mint későn született gyermekét azért, mivel ősz haja volt, Elburz hegyére vitet közel a naphoz. A felnevelt fiut atyja lelkiismeretétől furdalva több álomlátás után visszakapja, de Szirmugh egyuttal egy tollat is ad a fiúnak, hogy ha atyja bántaná, tegye a tollat a tüzre és ő ott lesz . . .

Ime az ellentét, mely az apa nagy szűkkeblősége és a madár ápolása, amannak tette és hibája jóvátevését sugalló álma közt fennáll. Az álom sugallatából igazság válik.

Az ellentétet egy függetlenebb és több jelenségre egyaránt érvényes természeti létigazság kérielhetetlen ereje képes csak megszüntetni azon egyneműsége, egyneműség fenntartására és ekképen szabályosságára való törekvés által, amelyben a pszichológiai funkciónak legfontosabb mozzanata tárul elénk.

Épen azért a tanulókra nézve nem elégséges, ha ezek pusztán igen sok — de egymást megkerülő — ismeretre tesznek szert, mert mi közben ezekben elért gazdagságukról illuzóriusan ábrándoznak, ime az élet gyakran — mint Lukianos kakasa a gazdagságáról álmódó Mikylost felébreszti — nagy elégedetlenségükre az ellenkezőre figyelmezteti őket s bizonyítja, hogy szerzett szellemi kincseikkel igenis élni nem tudnak.

Ehhez szükséges azon magával ragadó eszmék, azon igazságok, és törvények ismerete, amelyekben az élet összes tüneményei és jelenségei mozognak s amelyek szerint a lelki szabadság nemtője megjelenik egy ideális szabadságra vágyó Sokratesnek és egy goethei Egmontnak az álmában is s az eszme oda is beteszi lábát, ahol azelőtt csak jelenség tartózkodott, s az ismeret oda is bejut s rendet teremt, a hol annak csak tárgya foglalt helyet.

Terverszerűen idéztem ezen két álmoképet, hogy egyaránt igazoltá tegyem a felfogás szempontjának felszabadítása érdekében annak a két feliratnak mélységes jelentését, amelyet Michelangelo a maga készítette

Medici Juliano síremlékén latható allegorikus Éj alak talapzatán talált, körülbelül ily értelműt: «Az Éj, mely itten alszik, több a kőnél: Angyal hívá őt létre mosollyal! És minthogy alszik: bizonyára ő él — Ébreszd fel csak, ha kétkedel — s megszólal!» Michelangelo az Éj nevében így felelt: Oh jó nekem, hogy alszom s kő vagyok — Mert ily silány s gyalázatos napokban — Az alvók, a nem érzők boldogok Oh kérlek fel ne költö! beszélj halkabban! — S ime a lánglelkű művész — mintha Herakleitoszal mondaná, hogy az ellentétek szülik a harmóniát, ezek elevenítik meg az életet, a küzdés adja meg az összhangot — remekműveivel halhatatlanságot vívott ki magának. Egy dilemmához akarok ezzel átmenni, amely egy magasabb közös eszmében nyer megoldást és kölcsönös kiegészítést. Például: Mátyás a művészetet és a tudományt vagy a nemzet dicsőségének gyarapítására, vagy a nemzet felvilágosodásának emelésére ápolta.* Ha a művészetet és a tudományt a nemzet dicsőségének gyarapítására ápolta, akkor a nemzet történetének becses nevezetességét fokozta, tehát hazafias tettet vitt végbe. Ha a nemzet felvilágosodásának emelésére ápolta, ezzel a nemzet művelődését előmozdította. Tehát szintén hazafias tettet vitt végbe. Tehát Mátyás a művészetet és a tudományt akár a nemzet dicsőségének gyarapítására, akár a nemzet felvilágosodásának emelésére ápolta, egyaránt hazafias tettet vitt végbe.

Az ellentét az egyes jelenetek kicsiségének és az egyetemes eszmék és igazságok nagyságának csak látszólagos összeütközéséből jön létre, mert hiszen a magasabb fogalmak az ellentétek feloldására szolgálnak s szolgál a legtérmekenyebb logikai funkció: a következtetés, mely alatt az ítéletfolyamat kibővülése azaz az önálló, de közös fogalmak által egymással összefüggő ítéletek összeköttetése értendő. S tágabb értelemben minden olyan gondolatösszeköttetés, következtetés, mely által adott ítéletekből új ítéletek keletkeznek. A tanulóknak okvetlenül kiegyeztető eszméket kell nyujtanunk, amelyek az életben végtelen folyamatban képződnek és amelyeket követnünk kell. Vajjon ezt az iskola nyujtotta ismeretek konkrét tömegében megtalálják-e? Legalább a mostani tanmódszer szerint nem. A bölcsélet jellemző sajátsága, hogy a szellem, a gondolat, az eszme szabadságát kívánja, amely szellem-, gondolat- és eszmeszabadság érvényesülést keres az élet legkülönfélébb tüneményei, győzelmet a legkülönfélébb jelenségek felett. A szellemnek, a gondolatnak, az eszmének ilyen szabadsága összefügg az okságnak és az okozatnak szabadságával, ill. ezek keresésének vágyával. S innét van, hogy ekként szükségképen

* Planche Gusztáv. Művészek csarnoka. (Raffael, Michelangelo, Leonardo da Vinci) 54. l.

egy, az anyagtól ugyan függő, de működése folytatásában független belső valaminek, vagyis pszichológiai törvényszerűségnek hosszú láncolatához vezet. Épen valami pszichológiai benső erőnek fölvétele folytán olyan tünemények sorozatához jutunk, melyek örökkévalók és lényegükben változatlanok, t. i. a lélektani tünemények sorozatához. A lelki tünemények képezik a világtörténelem működő tényezőit, igen természetes, hogy eme lelki tünemények vizsgálása a világtörténelem magyarázását involválja magában. Vagyis a világtörténet legkülönbélebb tüneményeinek magyarázó kútfeje, az okok s okozatok hosszú láncolatának a kulcsa maga a lélek lesz saját erőivel, világával. S hogy így a világtörténelem magyarázata nagyobb világosságot s egyöntetűséget nyer, az kétségtelen s ekképen a filozófiai gondolkodás is a lélektan leszűrt tüneményeiből levont fogalmak rendszerét fogja tekinteni feladatául. Azért körültekintőknek kell lennünk. Én legalább nem tudok (és nem is szeretnék látni) rá esetet, hogy egy tanuló egy Hannibálnak, egy Scipiónak, egy Rákóczinak, vagy akármilyen kiváló embernek szóról-szóra vett életképét követendő például tűzte volna maga elé, mert hiszen hóbortság gyanújába esnék. Hanem igenis, azt mindegyikből tanulhatja, hogy *bárminek végebevételére, amit életünkben magunknak célul kitűztünk, elegendő akaraterő, kitartás s elszántság kifejtésére kell törekednünk.* S így nemcsak egyetemes, hanem hazafias eszméknek szolgálatában is fogunk állani. S nem is kell kívánni, hogy az eszmények konkrét és befejezett valóságát ismételje s azok egyikének, másikának (ugyan ezek közül melyiknek?) engedelmeskedjék, mert hiszen így hasonló sorsra jutna az emberek azon sorsához, aminőt a borzasztó assassinidák feje juttatott alattvalóinak, kiról Marco Polo elmondja, hogy mély álmomba sülyesztí embereit, mire ezek egy gyönyörű kertben a mohamedán paradicsom minden kését élvezik. Erre újra elaltatja őket és közönséges életrendbe helyezi és tudatja velük, hogy ez egy nap páratlan örömeit fogják örökké élvezni, ha hű szolgálói lesznek. És akkor aztán minden parancsát buzgóssággal teljesítik. Igen ám, de azért kár lenne a tanulóknak annyit tanulniok! Tanítványainknak az ismeretek óriási tömegét nyújtjuk. Ezek azonban ezen ismeretek felett nem tudunk uralkodni, nem birnak sem azon *gondolatoknak, sem azon gondolkodásmódoknak erősebb szálaival*, amelyek a különböző, de sok vonásban rokon érzéki tárgyat az erejében összetömörödött konkrét jelenségeket összekapcsolnak és a tudatban felelevenítenék. Mert elvégre is, ha én pl. egy vallási szoboralakot nézek s annak szemlélése közben nem idézem fel magamban azon vallási képzeteket, melyek ahhoz tartoznak, bizony csak korlátoltan s inkább annak anyagi sajátságai-ban gyönyörködöm, mint ahogy kevésbbé cselekszem ethikailag, ha pl. egy emberhez való helyzetemben a más emberhez való *erkölcsi viszo-*

nyomról megfeledekzem. Pedig arra kell törekednünk, amit Kant ekkép fejezett ki: «Úgy cselekedjél, hogy akarodnak egyéni szabálya egyetemes törvényhozásnak elvéül szolgáljon» . . . Különben pedig a tanulók a természetrajzi, történelmi és irodalmi tananyagban előforduló konkrét és magukban befejezett s épen azért legnagyobb részét szeparatizált természetű jelenségekkel, ezeknek periferikus hatásával szemben olykor olyan helyzetben találhatják magukat, mint Braid orvosnak ülő helyzetben levő fiatal embere, aki annak tanácsára szemeit állandóan a szemei előtt tartott boros üveg szájára meresztette. Braid a palackot olyan magasan és olyan közel tartotta, hogy a fiatal ember szemeinek okvetlen fel és lefelé kellett kancsalfatniok. Három perc múlva a fiatalember szempillái bezárultak, feje lekonyult és azonnal mély álomba merült.

Azt hiszem, hogy ez — filozófiailag véve — talán nem igen merész hasonlat, ha beismerjük, hogy hányszor tapasztaljuk az életben s hányszor tapasztalja az ifjú, hogy az életnek különösen jelenleg rendkívül sok erősen ingerlő konkrét tényből alakult mindennapi körülményeiben *hányszor egészen más illuzóris helyzetbe, sorsba jut, mint amelyet tanulmányainak akár konkrét tanulságai —, akár azokban lappangó, — de ki nem domborított eszmék becsértékéhez mérten remélhetett.* S így nem egyszer szerzett ismereteinek dús pázsítján elmélásván, ábrándozásából az élet eszmények szerint haladó menete rázza fel. *Avagy iparkodott-e valaki közülök maga sorsában megfejteni azon kapcsolatot, amely saját képzettsége, gondolkodása, vágyai, törekvései, tettei és szellemi, erkölcsi súlyedése s fizikai erőinek hanyatlása között fennáll?* A számtalan és megemészthetetlen konkrét ismerettel való foglalkozás következtében ilyesféle mehet végbe a tanuló lelkében, mint az a nagyfokú idegességében hipnotizált médiumban is. Braid szerint (Lauffenauer. Előadások az idegélet világából. 1899. 141. és 143. l.) itt az agyvelő és gerincevelő középpontjai, nemkülönb a lélekezés és szívverés, valamint az izomzat egyensúlyi zavarba jut, melyet az állandó szemmeresztés az abszolút nyugalom és főleg a megfeszített figyelem (t. i. *egy tárgyra*) okoz. S így az ismereteknek egymáshoz való helyzetében létre jön olyan állapot, *mint a Plató fejtegette oligarchikus államban, amelyben a szegények a gazdagok vesztét kívánják. Ámde mindezen tényeknél egy egyetemes tünemény-nyel vigasztalhatjuk magunkat, azzal, hogy az emberiség történetének tanúsága szerint a filozófia akkor szólal meg, mikor nem csak sok a konkrét alkotás, tünemény, hanem amikor ezen konkrét alkotások özöne minél jobban izgatja az elmét, a képzeletet, amely ezen konkrét jelenetekből következtetni s szellemet kiolvasni akar.* A legujabb módszertani elméletek mindinkább kifejezést adnak annak az elvnek, hogy

az anyagnak alárendelése magasabb szempontok alá, művészi principiumnak követelménye.

Kérdés, találunk-e a népek történetében *analógiát*, mely szerint törekedhetünk arra, hogy a gondolatokat az érzéki, a konkrét világ fölé kerekedni engedjük?

Az emberiség filozófáló szellemének géniusza a reá ható számtalan érzéki, természeti s történeti jelenség tömegével s viszont a korszerű néplélekkel szemben olyan viszonyban találja magát, mint az ázsiai nomád néptörzsek papjai, a samánok, kik folytonos táncolás és vad ugrálás s bódító italok élvezése közben addig fásasztyák magukat, míg összedőlve el nem alusznak. Erre a körülöttük összesereglett nép fémedényeket csörtet, mire az alvó fölrezen és félig kábult állapotban jövendőt mond a népnek. (L. Lauffenauer i. m. 132. l.). A történelem tanuskodik róla, hogy az emberiség, a népek öntudata az érzéki, a jeleneti világnak minél nagyobb tömegével, az események minél váratlanabb változataival szemben találta magát, *annál jobban kifáradt szelleme ezek hatása alatt s a mult jelentőségeiből egy új jövőnek szálaít iparkodott szőni.*

Így van ez a görög népnél, amely történelmi multjának káprázatos dicsőségétől elbódulva a peloponnesosi háború vézes forgatagába sodródott s az *állami felozslás veszélyével szemben az eszmék összetömrítésére, a nemzeti gondolatok koncentrálására* lázasan törekedett. S ime a mult eseményeitől és eszményeitől kifáradt állapotában a *szellemi s erkölcsi egyenetlenkedés fegyverzajára felébredt a filozófia egy Sokratesben, Plátóban és Aristotelesben.* Ehhez hasonló — bár nagyobb arányú — jelenségek hatása alatt felébredt a keresztényen filozófia egy Aquinói Tamásban s a későbbi szabadon gondolkodó filozófia többi óriásaiban mindig a kor eseményeinek és szellemi szükségseinek hatása alatt.

*

Ám Athéna istennő is sokat járt-kelt, Odysseusnak megjelent, Telemachos pedig közelből sem vette észre, mert Homeros szavai szerint:

οὐ γὰρ πῶς πάντεςσι θεοὶ φαίνονται ἑναργεῖς. (Odyss. XVI. 160.)

*

Tudjuk, hogy újabban a materializmus és pozitivizmus a filozófiát szükségtelennék tartja s beéri a konkrét tények sokaságával. Wundt, a jelenkor egyik legnagyobb pszichologus filozófusa a filozófiát igenis szükségesnek tartja a konkrét tények összefoglalására. A történelem a logikai eszmék nagy fontosságú históriai szerepe

következtében mégis csak Wundtnak ad igazat. Ezen — az emberiség történelmét mozgató — ideákat okvetlenül számba kell vennünk, mert különben az illető konkrét alkotások alatt vágjuk a fát, amelyek azon eszmékben gyökereztek . . . Eszmék, mint összefoglaló egységek nélkül nem létezett s nem létezhetik sem nép, sem társadalom, sem állam, sem nemzet. Pindar szerint (Pythia 122):

Διός τοι νόος μέγας κυβερνᾷ
δαίμον' ἀνδρῶν φιλων.

*

Ezek szerint vannak kész, a történelemben kifejeződött, továbbá ez utóbbiban lappangó eszmék, amelyeket a filozófia gimnáziumi tanításának kell kihoznia, még pedig a meglévő kész eszmék felhasználásával.

JANICSEK JÓZSEF.

NÉPISKOLAI UTASÍTÁS 1786-BÓL.

A XVIII. századból kevés irott emlék maradt erdélyi ev. ref. népiskolai oktatásunk rendjéről, ellenőrzéséről, hacsak nem lappang az egyházközségek, esperesek levéltáraiban, az egyházkerületi zsinatok jegyzőkönyveiben. Népiskola minden valamire való egyházközségben volt, a helybeli pap vagy külön tanító vezetése alatt; de szabadjára hagyva működött mindenik, tehetsége, lelkiismerete szerint.

1769-ben készült el az erdélyi ev. ref. gimnáziumok és főiskolák tanterve, utasítása. Valószínűleg ez ösztönözte a főconsistoriumot a népiskolák ügyének fölkarolására; talán ez az oka, hogy csak a XVIII. század végéről maradtak erre vonatkozó töredékek. Minél kevesebb az adat, annál szükségesebbnek ítélttem nyilvánosságra hozni azt az utasítást, melyet az erdélyi ev. ref. egyházkerület főconsistoriuma 1786-ban adott ki a falusi iskolák számára az alább következő szöveg szerint.

Instructio pro subalternis inspectoribus scholarum pagensium per tractuale consistorium denominandis.

Nem lehet helyesebben töltött idő, hasznosabban töltött fáradság, mint a melyet fordít valaki a nevedékény gyermekeknek, ifjaknak az Isteni félelemben való oktatásokra, gyarapításokra, ezt megfontolván és a mint illik, mindenkor szívében viselvén, jó reménységgel vagyon consistoriumunk, hogy a kiket a tractualis tiszteletes fő vice curator urak tiszteletes esperest atyánkfia az urakhoz és ő kegyelméhez máii napon adott ajánlásunk szerint a falusi oskolák subalternus inspectorainak mind a nemesi, mind a papi rendből fognak kiválasz-